

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

**НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ**

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 31-34

Київ – 2020

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

31-34'2020

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (головний редактор),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
С. Самуїлова, В. Сукареєв

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (Editor-in-chief),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Samuilova S., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

31-34'2020

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2020.31-34

Засновники:

- Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
- Національний університет біоресурсів і природокористування України
- Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України

*Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Наказом МОН України № 1528 від 29.12.2014 р.
журнал включено до передіку наукових
фахових видань України

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Макетування та верстка:

С. Живора

Комп'ютерний набір:

О. Кропивко, Л. Лановюк

Оформлення обкладинки

А. Мельник

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (044) 520-12-05;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
НПУ ім. М.П. Драгоманова
(протокол № 6 від 10.03.2020)

Підп. до друку 11.03.2020

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. друк. арк. 24,8

Наклад 100 прим.

Друк ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

УДК: 2-774:94(477)«1920»:323.15

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.08>**ЧИСЕЛЬНІСТЬ І СКЛАД РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШИН УСРР (20-І РР. ХХ СТ.)****Свистович Степан Михайлович**

завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,

доктор історичних наук, професор,

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин

e-mail: scm@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1159-8223>**Жолоб Михайло Петрович**

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та археології слов'ян,

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: kafedra_slovjan@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

У запропонованій статті розглядається динаміка чисельності та склад релігійних громад національних меншин підрадянської України у 20-х рр. ХХ ст. Попри часткову достовірність статистичних даних з обліку релігійних громад, вдалося встановити, що протягом 1920-х рр. чисельність релігійних громад національних меншин зменшувалася, проте не катастрофічно. Показники кількості членів у національних релігійних громадах різних конфесійних напрямів на кінець 20-х рр. ХХ ст. теж зазнали падіння. Суттєво скоротилася чисельність віруючих у менонітських громадах, що пов'язується із процесом їх масової еміграції. Значно поменшало членів і в общинах старовірів-безпопівців. В окремих випадках ця тенденція, як видається, була зумовлена не лише недбалістю реєстраторів релігійних об'єднань, які враховували тільки засновників громади, а й небажанням віруючих надавати владі інформацію про свою належність до общини з огляду на відоме ставлення більшовиків до релігії та церкви. У різних за кількістю членів релігійних громадах національних меншин переважали особи жіночої статі. Винятком були іудейські общини, де більшість становили чоловіки. Крім того, до релігійних громад, сформованих євреями, як частково і до російських старообрядницьких, уходила доволі незначна кількість молоді. Віковий поділ членів польських та німецьких релігійних общин різних культур був відносно рівномірним. Найбільша кількість письмених віруючих належала до протестантських конфесій. Розуміння того, що майновий стан членів релігійних громад залежав від їх місця проживання та успішного застосування професійних навичок, не заважало більшовицьким пропагандистам цинічно вдаватися до моральної дискредитації віруючих, насамперед, єврейської та німецької національностей, яке відбувалося шляхом акцентування суспільної уваги на перебуванні у їх власності значної кількості матеріальних благ.

Ключові слова: Україна, національні меншини, чисельність релігійних громад, кількісний склад релігійних общин, соціальний склад релігійних громад, гендерний склад об'єднань віруючих, радянська влада.

Постановка проблеми. Соціально-політичні та економічні зміни, що відбулися в Україні з початку 20-х рр. ХХ ст., мали безпосередній вплив на становище релігійних громад національних меншин України. Це був час відходу більшовиків від політики воєнного комунізму та відносної лібералізації державно-церковних відносин,

пов'язаний із реалізацією декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» й впровадженням у життя НЕПу та коренізації. На тлі цих перетворень відбувалися зміни, як у чисельності релігійних общин національних меншин України, так і в їх складі.

Мета. У запропонованій статті поставлено мету дослідити динаміку чисельності та склад релігійних громад національних меншин підрадянської України у 20-х рр. ХХ ст.

Історіографічний огляд. Проблеми чисельності та складу релігійних громад національних меншин України у 1920-х рр. розпочали цікавити ще радянських антирелігійних пропагандистів, які намагалися вивчати становище різних конфесійних організацій з метою удосконалення методів боротьби з ними. Після здобуття Україною незалежності окремі аспекти запропонованої нами теми дослідження опрацьовували В. Ганзуленко, О. Козерод, І. Луковенко [Ганзуленко, 2011; Козерод, 2003; Луковенко, 2010] та інші.

Виклад основного матеріалу. Поручуючи питання динаміки чисельності релігійних громад національних меншин у міжвоєнний період, слід відразу зауважити, що з цього приводу ми не маємо надійних даних. Ті статистичні відомості, що перебувають у нашому розпорядженні вимагають до себе критичного ставлення, оскільки з метою насадження атеїзму влада свідомо занижувала показники релігійності населення. Також слід врахувати той факт, що наявні статистичні джерела не є повними, представлені в них дані відзначаються спорадичністю та суперечливістю. Зокрема, досить часто до статистичних звітів не потрапляла інформація про кількість незареєстровані громади.

У радянській Україні 1924 р., за даними НКВС УСРР, було взято на облік 1026 іудейських громад, які об'єднували 138583 віруючих євреїв [Козерод, 2003, с. 146]. Звичайно, зазначені цифри дають приблизне уявлення про релігійність єврейського населення, оскільки за офіційними документами цієї державної структури станом на 1 січня 1925 р. кількість зареєстрованих іудейських релігійних общин в Україні зросла до 1242, які формувало 243333 особи. Найбільше таких релігійних громад було в Подільській губернії – 362, Волинській – 225 та Київській – 208 [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 141]. Двісті дев'яносто дві іудейські громади, тобто 23,5% від їх загальної кількості, діяли лише на території Одеської та Катеринославської губерній. Це пояснюється тим, що євреї становили вагомую частку міських жителів та формували населення землеробських колоній регіону. За результатами перепису 1926 р., євреї складали 41% населення Одеси, 37,7% – Зінов'ївська, 33,1% – Херсона, 32,8% – Первомайська, 26,6% – Миколаєва, 20,3% – Запоріжжя. Частка євреїв у загальному складі населення округ також була помітною: в Одеській – 23,1%, в Миколаївській – 11,1%, Єлисаветградській – 9,1%, Балтській – 7,1% [Ігнатуша, 2009, с. 810]. Однак, у деяких місцевостях їх частка від загальної кількості населення була порівняно незначною. Зокрема, в Запорізькій окрузі існувало 16 іудейських общин, що об'єднували 3212 членів. У найбільшій єврейській сільській раді округи, Новозлатопільській, нараховувалося 3 громади, які користувалися двома молитовними будинками. У складі цих релігійних громад перебувала 191 особа, серед яких 113 були чоловіками [Орлянський, 1999, с. 73]. На Донеччині у цей час існувало 25 іудейських громад, що об'єднували 6045 осіб [Костенко, 1997, с. 42]. Синагоги даного регіону знаходилися не тільки у великих містах, таких як Юзівка (з 1924 р. – Сталіно),

Маріуполь, Бахмут, Єнакієве, Горлівка, Слов'янськ, але й у невеличких робітничих поселеннях (Лозова, Дружківка, Костянтинівка тощо) [Луковенко, 2010, с. 172]. У липні 1925 р. до складу 1213 іудейських общин входило 337360 осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2169, арк. 4]. На початку 1928 р. кількість узятих на облік іудейських громад знову скоротилася, їх число становило 1076 зі 124264 членами, а до жовтня 1929 р. вже зросла до більш ніж 1200, які формувало 110 тис. осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 3; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648].

Слід пригадати, що невелика кількість євреїв була євангельськими християнами. Так, 1 січня 1928 р. існувало 4 зареєстрованих громади зазначеної релігійної течії, до яких себе зараховувало 260 осіб єврейської національності [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 2], тоді як влітку 1925 р. офіційно діяло 23 общини євангельських християн із єврейським складом віруючих, 20 із яких функціонувало у Черкаській окрузі [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 138].

Згідно підрахунків НКВС, в Україні станом на 1 липня 1925 р. до 332 католицьких громад, зареєстрованих, переважно, у Правобережних губерніях, входило 118265 членів: у Подільській – 104 громади і 33752 членів у них, у Волинській – 65 громад і 21102 члени, у Київській – 52 громади і 19029 членів. Ще роком раніше в Україні налічувалося всього 252 зареєстрованих общин [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2169, арк. 4]. Більшість громад склали поляки. На обліку в НКВС знаходилося 85 ксьондзів, а вже через два роки ця кількість скоротилася до 70 осіб. Від офіційних помітно відрізнялися дані польських дипломатичних представництв в Україні, які базувалися на тодішніх костьольних відомостях. Згідно них, лише у Житомирській дієцезії 1927 р. було 350 тис. віруючих, 107 костьолів і 68 священників, у Кам'янецькій – 350 тис. віруючих, 114 діючих костьолів (100 парафіяльних, 1 непарафіяльний та 13 філіальних), 42 священники [Мануйлова, 1978, с. 17]. Упродовж 1920-х рр. чисельність католиків південної України, порівняно з дореволюційним періодом, коли південноукраїнські католицькі парафії нараховували 156954 особи, зменшилася у 4 рази. Значне скорочення кількості членів у складі парафій Римо-католицької церкви було спричинено низкою як політичних, так і демографічних чинників: початком Першої світової війни та пов'язаних з нею утисків місцевого німецькомовного населення, значну частину якого складали німці-католики; еміграційними процесами революційних років (католики України виїжджали за межі колишньої Російської імперії у пошуках мирного життя); «червоним терором» проти «контрреволюційних елементів», до числа яких більшовики зараховували духовенство та паству Римо-католицької церкви; голодом 1921 – 1923 рр. [Ганзуленко, 2011, с. 70]. Та все ж на півдні України продовжували існувати 92 католицькі громади, які переважно формували німці. На початку 1925 р. найбільше таких громад діяло в Одеській губернії – 62, дещо менше – в Катеринославській – 19 та Донецькій – 9 [Ігнатуша, 1999, с. 142]. У цей час у Люксембурзькому районі Маріупільської округи більш ніж 80% населення складали німці-колоністи (23,7 тис. осіб), які свої духовні потреби задовольняли в 13 храмах, 5 із яких були католицькими. У Республіканському районі тієї ж округи діяло 6 католицьких храмів. У Бахмутській (Артемівській) окрузі знаходилося 11 католицьких колоній. Станом на 1 вересня 1925 р. у Ландауському німецькому національному районі Нікопольської округи було зареєстровано 20 релігійних громад, серед яких 9 були католицькими [Рублева, 2000, с. 347]. Першого

жовтня 1929 р. в Україні існувало 320 зареєстрованих католицьких громад, які формувало більш ніж 162 тис. осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648].

Майже всі лютеранські громади в Україні склалися з осіб німецької національності. Чисельність лютеран станом на 1 вересня 1924 р. становила 19362 особи, які формували 137 громад, але вже до кінця року їх налічувалося 38430 осіб, які входили до складу 192 громад. Найбільша кількість об'єднань віруючих знаходилася у Житомирській (58 общин) та Коростенській (43 общини) округах, чимало нараховувалося на Одещині та Катеринославщині [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 31]. Станом на 1 січня 1928 р. існувало 188 німецьких лютеранських громад із 62928 членами в них: чехи мали 1 общину з 76 особами, шведи – 1 з 407 членами [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 3]. Першого жовтня 1929 р. загальна кількість лютеранських общин збільшилася до 217, які формувало майже 50 тис. осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648].

Стрімке зменшення кількості членів у менонітських релігійних громадах протягом 1920-х рр. відбувалося за рахунок еміграції етноконфесійної спільноти, викликаной втручанням радянської влади в економічне життя колоній [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 99, арк. 173]. Протягом 1924 р. до Канади виїхало 5048 осіб, наступного року – 2452 особи. Тисяча дев'ятсот двадцять шостого року Україну залишило рекордне число менонітів – 5940 осіб. Впродовж наступних двох років українські землі покинуло ще 1358 осіб. Більшість переселенців раніше мешкало в межах Молочанських поселень [Осташева, 1998, с. 161]. Попри це, з 1 травня 1924 р. по 1 вересня 1924 р. кількість німецьких менонітських релігійних громад в Україні, у зв'язку з реєстрацією общин вказаної течії в Катеринославській губернії, зросла з 24 до 48, які формувало 38237 членів [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 24]. Найбільші зареєстровані общини даного християнського напрямку були в Мелітопольській (15 громад із 15780 членами) та Бердянській (6 громад з 16439 членами) округах. Релігійні громади менонітів знаходилися в Сталінській окрузі Донецької губернії (11 общин із 1328 членами), Херсонській окрузі Одеської губернії (2 громади з 1825 членами) та Ізюмській окрузі Харківської губернії (5 общин з 614 членами). Отож, на одну менонітську громаду в середньому припадало 797 членів [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 18-19]. Кількість релігійних громад менонітів влітку 1925 р. збільшилася ще до 81 (42974 членів), із яких найбільше було в Катеринославській (52 громади), та Донецькій (20 громад) губерніях [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 138]. Згідно статистичних даних станом на 1 січня 1928 р. кількість менонітських общин скоротилася до 63 із 20153 членами в них, а вже на 1 жовтня 1929 р. ще до 38, які формувало близько 13 тис. осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 2; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648].

Серед німецького населення України була невелика кількість євангельських християн, які станом на 1 січня 1928 р. входили до 8 громад (усього членів – 233 чоовіків і 234 жінок), та баптистів, що формували 18 громад (тоді як 1 серпня 1925 р. останні мали 6 зареєстрованих общин) [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 2; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 138]. Тисяча дев'ятсот двадцять шостого року 60% усіх німецьких баптистів СРСР мешкало в УСРР: 7056 осіб було об'єднано в 30 громад [Безносів, Осташева, 2002, с. 13]. За даними НКВС 1924 р., чимала кількість німецьких баптистів знаходилася у Волинській губернії, зокрема, в Коростенській (7 громад) та Житомирській (8 громад) округах [ЦДАВО України, ф. 5,

оп. 2, спр. 196, арк. 89]. Крім того, в Одеській окрузі, станом на осінь 1929 р., проживало 1300 прихильників даного релігійного напрямку, які входили до складу 14 громад [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648, арк. 47].

Станом на 1 січня 1925 р. в Україні нараховувалося 72 російських старообрядницьких громади попівців (29103 члена), найбільша кількість яких знаходилася в Подільській губернії (20 об'єднань віруючих) та 29 общин старовірів-безпопівців (3908 членів), 10 із яких знаходилося тільки у Волинській губернії [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 141]. Станом на 1 лютого 1927 р. кількість зареєстрованих громад попівців становила 63, а вже станом на 1 січня 1928 р. сягнула 101 з 25219 членами, тоді як кількість общин безпопівців на цей час, порівняно з 1925 р., скоротилася до 16 з 2288 членами [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 3, 16]. Станом на 1 жовтня 1929 р. нараховувалося 43 громади попівців (10,5 тис. осіб), 10 громад безпопівців (1,5 тис. осіб), 17 громад (3,2 тис. осіб) у статистичних звітах подано як просто «старообрядницькі», без уточнення напрямку [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648]. Насправді старообрядницьких релігійних громад в Україні було більше, оскільки такі старовірські напрями, як поморці, феодосіївці та пилипони окремі співробітники державного апарату, унаслідок спрощеного підходу до формування статистичних даних, хибно зараховували до самостійних угруповань [Ковальчук, 1931, с. 3].

Більшість католицьких, лютеранських, менонітських і старообрядницьких громад функціонувало в сільській місцевості. Тільки 1 із 17 об'єднань католицьких віруючих та 1 із 8 лютеранських Миколаївської округи знаходилося в місті. Лише іудейські громади переважали у містах. Станом на 1 жовтня 1929 р. сукупна кількість зареєстрованих у містах Артемівської, Бердичівської та Білоцерківської округ іудейських громад становила 136, тоді як у селах названих адміністративно-територіальних одиниць їх нараховувалося лише 21. Попри зазначену тенденцію, чисельність міських і сільських іудейських громад у деяких округах була майже тотожною. Так, у Шевченківській окрузі нараховувалася 21 міська іудейська община та 20 сільських. У Первомайській окрузі, де існували єврейські землеробські колонії знаходилося 49 сільських іудейських громад і тільки 11 міських.

Релігійні общини національних меншин України суттєво відрізнялися одна від одної за кількістю в них членів. До католицьких громад у середньому входило більше віруючих, ніж до іудейських. Так, на кожен костюл, розташований на території Коростенської округи, припадало приблизно 625 віруючих, тоді як на одну синагогу лише 60 іудеїв. Проте в регіонах, де мешкала незначна кількість євреїв, цей показник був вищим. У Лубенській окрузі в іудейських громадах налічувалося по 100 євреїв, а в Прилуцькій – більше 200. Невелика кількість віруючих перебувала в старообрядницьких громадах України, за виключенням Кременчуцької округи, де на одне таке об'єднання припадало майже 400 віруючих. Не були малими й лютеранські громади. Середня кількість членів у їх складі на Коростенщині становила 187 осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648]. На території окремого села чи міста могли співіснувати релігійні общини різної величини. Так, на початку 1920-х рр. кількість віруючих у 23 іудейських громадах Херсона коливалася від 80 до 2000 осіб. Деякі з цих об'єднань мали у своєму складі 150, 250, 300, 500 і більше членів [ДАХО, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 694, арк. 17].

У 27 польських католицьких приходах Бердичівської округи нараховувалося 12724 особи, 6468 з яких були чоловіками та 6256 жінками. До одних із найбільших округ, як за кількістю католицьких громад, так і за числом членів у них, належали Волинська та Кам'янецька. До складу католицьких громад першої входило 7811 чоловіків і 8176 жінок та 7231 чоловік і 7962 жінки до общин другої. Чоловіків, які входили до складу міських католицьких громад Проскурівської округи, нараховувалося 10650 осіб, тоді як у селах їх було 7361; жінок у містах знаходилося 11100, а в сільській місцевості – 8190 [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648]. Храми селищ Мангейм та Ельзас Фрідріх-Енгельсівського району на Одещині відвідувало 312 і 387 чоловіків та 343 і 488 жінок відповідно. Найбільші католицькі громади регіону знаходилися в цьому ж районі у селах Кандель та Зельці. До першої з них належало 598 осіб чоловічої та 653 жіночої статі, до другої – 543 чоловіки і 693 жінки [ДАОО, ф. Р-3865, оп. 1, спр. 82]. Згідно наведених статистичних даних, число жінок, як у сукупній кількості католицьких громад певного регіону, так і в окремо взятих общинах, у більшості випадків було вищим, у порівнянні з чоловічим складом. Така ж тенденція простежується й серед лютеранських громад, причому як міських, так і сільських. Вона легко виявляється на співставленні зібраної статистичної інформації щодо гендерного складу релігійних громад у тих округах, де знаходилася найбільша кількість лютеранських общин. До складу 35 таких громад Одеської округи з числа міського населення входило 172 чоловіки, а сільського 4037 чоловік, тоді як жінок в них було 309 та 4296 відповідно. Ще більший відрив між кількістю осіб жіночої та чоловічої статі демонструють дані, зібрані на Маріупольщині. Загальна кількість жінок у 9 лютеранських громадах німецьких колоній округи становила 5163 особи, тоді як чоловіків нараховувалося лише 3768 осіб [ДАОО, ф. Р-3865, оп. 1, спр. 82, арк. 38]. Перевага в релігійних громадах жінок була характерною для багатьох конфесій. У 26 менонітських об'єднаннях Мелітопольської округи знаходилося 4446 чоловіків та 5407 жінок [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1647, арк. 64]. Дане явище можна пояснити перевагою жінок у гендерному складі населення України, а також їх вищим рівнем релігійності у порівнянні з чоловіками.

На цьому тлі суттєво вирізнявся гендерний склад іудейських общин, більшість у яких становили чоловіки. У Бердичівській окрузі сукупна кількість чоловіків, які формували іудейські громади складала 2751 особу, тоді як жінок було лише 1494. Із близько 6100 членів синагог Кам'янецької округи майже 4 тис. були чоловіками [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648, арк. 4]. У складі іудейських громад Волинської губернії знаходилося 81,2% чоловіків, тоді як лютеран і католиків у гендерному співвідношенні було приблизно порівно, з незначною перевагою осіб жіночої статі [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 90]. Дані засвідчують домінування в іудейських общинах України патріархальних традицій та міцність релігійних приписів, за якими жінці відводилася другорядна роль у житті громади [Ігнатюк, 1928, с. 71]. Навіть наявність десятилітнього досвіду взаємодії із радянською владою не переконала іудеїв у необхідності (у разі недостатньої кількості осіб для реєстрації релігійної громади) включення до складу п'ятдесятки жінок. Унаслідок такої безкомпромісності релігійна громада синагоги Бет Янкель на Дніпропетровщині ледве не втратила культову споруду. Лише після того як, у супереч власному бажанню, рада синагоги все ж дозволила увійти до об'єднання кільком жінкам, общину було успішно взято на облік [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 269, арк. 67].

Загалом по Україні релігійні громади склалися переважно з осіб середнього та старшого віку. Особи до 20 років займали в общинах лише 5,2%. Однак це співвідношення не стосувалося молоді національних меншин, зокрема, польської, де відсоток її членства у релігійних громадах був значно вищим [Любинський, 1926, с. 11]. Під час обстеження 1928 р. Хортицького району Запорізької округи було встановлено, що до складу менонітських общин уходило чимало молоді віком від 18 р. до 30 р. [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 323, арк. 124]. Разом з тим, осіб віком від 18 р. до 20 р. у складі релігійних громад, можливо, мало бути менше, оскільки батьки впливали на рішення власної дитини щодо вступу до спілки віруючих. Це припущення підтверджує те, що членів віком від 21 р. до 25 р. у громадах було вже менше, порівняно з попередньою віковою групою. Крім того, до складу общин інколи включали осіб, які не досягли повноліття. Напевно, наявність значної кількості молоді у складі деяких релігійних громадах пояснюється ще й свідомим заниженням власного віку членами общин [Ігнатюк, 1928, с. 73].

Католицькі громади Вінницької округи мали такий віковий склад: молоді віком 18-20 р. – 1183 особи, 20-25 р. – 1993 особи, 25-30 р. – 2176 осіб, віруючих середнього віку – 5542 особи, осіб за 50 р. – 3259. Серед старообрядців Вінниччини нараховувалося 306 осіб віком від 18 до 20 р.; від 20 до 30 р. – 1207, від 30 до 50 р. – 1445 осіб, понад 50 р. – 978 осіб. До синагог в окрузі ходило лише 36 осіб 18-20 р., 570 осіб – 20-30 р., 2321 особа. – 30-50 р. та 2489 осіб, які мали більше ніж 50 років [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2168, арк. 2]. Серед лютеран Волинської округи був такий віковий розподіл віруючих: 18-20 р. – 1297 осіб, 20-25 р. – 2194 особи, 25-30 р. – 2201 особа, 30-50 р. – 5013 особи, від 50 р. – 2587 осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2168, арк. 5]. Характерною ознакою вікового поділу членів іудейських громад було те, що значна їх частина мала за 50 років. Лише 39 з 82 осіб, які складали одну з іудейських громад у Снігурівському районі Херсонської округи, не перетнули цей віковий рубіж. Ще в одній громаді району, яку формувало 54 члени, знаходилося аж 34 особи похилого віку. Більше того, на території району існувала єврейська релігійна община, де всім 37 її членам уже виповнилося 50 років [ДАХО, ф. Р-445, оп. 1, спр. 220, арк. 70].

Серед католицьких громад Волинської губернії найменший відсоток віруючих спостерігався у віковій групі 31-35 р., а у лютеранських найбільший розрив між віруючими жінками і чоловіками простежувався у віковій групі 36-40 р. [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 90].

Окремо, для прикладу, слід розглянути віковий склад членів костельних рад релігійних громад Житомирської та Коростенської округ. Двісті шістьдесят членів рад 13 католицьких общин Житомирської округи за віком розподілялися таким чином: до 20 р. – 4 особи, від 20 до 40 р. – 139 осіб, 40-50 р. – 64, від 50 р. – 54 особи. З 680 засновників 36 лютеранських громад округи віком до 20 р. було 20 осіб, від 20 до 40 р. – 418 осіб, від 40 до 50 р. – 164 особи, від 50 р. – 78 осіб. Серед 520 засновників іудейських громад віком до 20 р. було лише 5 осіб, від 20 до 40 р. – 134 особи, 40-50 р. – 120 осіб, від 50 р. – 164 особи. У Коростенській окрузі з 280 засновників 14 католицьких громад 15 осіб були віком до 20 р., 166 осіб від 20 до 40 р., 73 особи – 40-50 р., більше 50 р. – 26 осіб. Із 720 засновників 36 лютеранських громад Коростенської округи 20 осіб були віком до 20 р., 484 особи – 20-40 р., від 40 до 50 р. – 155 осіб, від 50 р. – 61 особа [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2170, арк. 4].

Здобуття освіти мало важливе значення для адептів протестантизму та іудаїзму, адже обидва віровчення наголошують на особливому значенні для віруючих самостійного осмислення священних текстів. Так, у Волинській окрузі в середині 1920-х рр. із 13222 членів лютеранських громад 10472 особи мали початкову освіту, середню – 155 осіб і ще 12 осіб – вищу. З 5578 членів іудейських громад Вінницької округи 4 особи отримали вищу освіту і 163 середню. У той же час із 348 старовірів-безпопівців округи тільки 113 осіб уміли писати, а з 588 старовірів-попівців грамоту опанувало трохи більше половини. З 13369 членів католицьких громад Бердичівської округи вищу освіту здобуло 100 осіб, середню – 411 осіб, а початкову – 9774 особи. Усі члени німецької громади баптистів, що функціонувала на території округи, вміли писати [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2168, арк. 5].

При оцінці освітнього рівня віруючих потрібно враховувати загальний рівень письменності в країні. Як зазначає історик О. Данильченко, станом на 1920 р. близько половини населення України залишалося неписьменним. У 1926 р. рівень освіченості громадян УСРР досяг 63,6%, проте, серед міських жителів він сягав 82,1%, а серед сільських 38,7% [Данильченко, 1999, с. 84].

Високий рівень освіченості віруючих деяких конфесій не заважав більшовикам пов'язувати успіхи антирелігійної пропаганди із здобутками кампанії по ліквідації неписьменності. Саме тому при зборі інформації щодо членів релігійних громад влада звертала увагу на такі критерії, як грамотність та освіта [Алексеев, 1992, с. 45].

До складу релігійних громад входили віруючі різного соціального статусу, який нерідко залежав від способу отримання ними матеріальних благ. Наприклад, у 26 менонітських громадах, які формувало 9638 осіб, перебувало 194 робітника, 74 наймита, 117 службовців, 182 особи інших занять, 317 селян-бідняків, 407 заможників та 8346 середняків [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648, арк. 42].

Радянська пропаганда поширювала у суспільстві інформацію про високий рівень забезпеченості членів, а особливо очільників протестантських та іудейських громад [Гольберт, 1926, с. 67]. Дійсно, лютеранські общини на селі формували переважно заможні господарі, серед яких значний відсоток становили ремісники [Фесенко, 1930, с. 93]. Тому, владою підтримувалася думка, що кірхою керують «куркулі», не втратити позиції яким допомагало релігійне вчення, що заперечувало класову боротьбу [Спілка безвірників (матеріали з питань організації та роботи спілки), 1928, с. 115]. Подібне ставлення більшовиків спостерігалось і щодо іудейських громад, члени яких, і справді, нерідко мали значний достаток. Для прикладу можна навести іудейську общину міста Нижньодніпровська, яка налічувала 64 особи: більшість віруючих були крамарями, позбавленими права брати участь у радянських виборах. Дописувач журналу «Безвірник» запевняв, що «під дахом синагоги влаштовано тіньову біржу, де спекулювали валютою, за відсотки міняли гроші, ховали та перепродували крам» [Чорну біржу – синагогу під робітничий клуб, 1930, с. 27]. А ось як влада охарактеризувала склад старообрядницьких общин: «Більшість громад формують середняки, непманівські куркульські елементи, попівських прихвостні й особи, які по своєму старому віці тримаються старої традиції» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648, арк. 18].

З огляду на спроби влади розглядати релігійні громади як збіговиська багатіїв, які тільки й роблять, що задовольняють виключно свої майнові інтереси, віруючі послідовно намагалися показувати громаду такою, в якій би чільне місце відводилося

біднякам та робітникам. Саме тому до складу п'ятдесятки включали осіб, які належали до найбільш благонадійних, із точки зору влади, категорій населення. Разом із цим відбувалося приховування тих віруючих, які мали певні статки та займалися підприємництвом [Ігнатюк, 1928, с. 71].

Висновки. Попри часткову достовірність статистичних даних з обліку релігійних громад, які функціонували на території України, можна зробити висновок, що протягом 1920-х рр. кількість релігійних общин національних меншин хоча й зменшилася, проте не суттєво. Значна кількість зниклих упродовж цього часу релігійних громад були менонітськими, що пояснюється ескалацією масової еміграції у середовищі етноконфесійної групи. Склад як сільських, так і міських релігійних общин національних меншин України був досить строкатим. У різних за кількістю членів релігійних громадах етноспільнот переважали особи жіночої статі. Винятком були іудейські общини, де більшість становили чоловіки. Крім того, до єврейських релігійних громад, як частково і до російських старообрядницьких, уходила значно менша кількість молоді, ніж до аналогічних об'єднань інших національних меншин. Найбільша кількість письмених віруючих належала до протестантських конфесій. Незважаючи на те що майновий стан членів громад залежав від їх місця проживання та професійних умінь, більшовицькі пропагандисти вдавалися до спроб дискредитації віруючих, насамперед, єврейської та німецької національності, шляхом акцентування суспільної уваги на скупченні у руках останніх значної кількості матеріальних благ.

Список використаних джерел та літератури

- Алексеев, В. А., 1992. *«Штурм небес» отменяется?: Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР*, Москва: Издательский центр «Россия молодая», 304 с.
- Безносков, А., Осташева Н., 2002. Молочанский немецкий национальный район, *Материалы к энциклопедии «Немцы России»*. Вып. 7. «Немцы Украины». *Пилотный сборник*, Москва: ОАНРН, с. 146-152.
- Ганзуленко, В. П., 2011. Динаміка чисельності громад Римо-католицької церкви на Півдні України в 20 – 30-ті рр. XX ст., *Гуманітарний журнал*, № 1-2, Дніпропетровськ, с. 68-75.
- Гольберт, К., 1926. Предварительные итоги выборочного обследования религиозного движения на Украине, *Административный вестник*, № 2-3, Харків, с. 16-19.
- Данильченко, О. П., 1999. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. XX ст., *Український історичний журнал*, № 3, Київ, с. 74-88.
- Державний архів Одеської області (ДАОО).
- Державний архів Херсонської області (ДАХО).
- Ігнатуша, А., 1999. Католицька церква на півдні України в 1920 – 1930-х рр., *Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року, Книга I*, Львів: «Логос», с. 142-144.
- Ігнатуша, О. М., 2009. Особливості антицерковної боротьби на Півдні України у 20 – 30-х рр. XX ст., *Історія релігій в Україні: науковий щорічник, Книга I*, Львів: «Логос», с. 806-812.
- Ігнатюк Д., 1928. До характеристики релігійних рухів на Україні (продовження), *Безвірник*, № 2, Харків, с. 67-73.
- Ковальчук, Я., 1931. *Старовіри*, Харків: «Пролетар», 76 с.
- Козерод, О. В., 2003. *Євреї України в період нової економічної політики: 1921 – 1929 рр.*, Київ: СПД Савчина, 313 с.
- Костенко, Г., 1997. Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність, *Схід*, № 9-10, Донецьк, с. 42.
- Луковенко, І., 2010. Іудаїзм в Донбасі: дорадянські, радянські та пострадянські реалії, *Держава і церква в новітній історії України. Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15-16 жовтня 2009 року)*, Полтава: ПНПУ, с. 170-175.
- Любинський, Ю., 1926. Мова цифр і фактів. (Сучасний стан релігійного руху), *Административный вестник*, № 8, Харків, с. 11-12.
- Мануйлова, Д. Е., 1978. *Церковь как социальный институт*, Москва: «Знание», 64 с.

- Орлянский, В. С., 1999. *Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожье)*, Вып. 3. 1921 – июнь 1941 г., Запорожье: «ЭТТА-ПРЕСС», 102 с.
- Осташева, Н. В., 1998. *На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914 – 1931 гг.* Москва: Готика, 256 с.
- Рублева, Н. С., 2000. Особенности существования немецкой католической общности в УССР (1920 – 1930-е гг.), *Немцы России и СССР, 1901 – 1941 гг.: Материалы международной научной конференции*, Москва: Готика, с. 343-351.
- Спілка безвірників (матеріали з питань організації та роботи спілки), 1928. Харків: Державне видавництво України, 104 с.
- Фесенко, І., 1930. Колишні попи про себе та про релігію, *Безвірник*, № 5, Харків, с. 21-25.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
- Чорну біржу – синагогу під робітничий клуб, 1930. *Безвірник*, № 3, Харків, с. 27.

References

- Alekseyev, V. A., 1992. «*Shturm nebes*» *otmenyayetsya?: Kriticheskiye ocherki po istorii borby s religiyey v SSSR [«Attacking skies» Canceled?: Critical Essays on the History of the Struggle against Religion in the USSR]*, Moskva: Izdatelskiy tsentr «Rossiya molodaya», 304 s. (in Russian).
- Beznosov, A., Ostasheva N., 2002. Molochanskiy nemetskiy natsionalnyy rayon [Molochansky German National Region], *Materialy k entsiklopedii «Nemtsy Rossii». Vyp. 7. «Nemtsy Ukrainy». Pilotnyy sbornik*, Moskva: OANRN, s. 146-152. (in Russian).
- Chornu birzhu – synahohu pid robitnychiy klub [The Black Exchange is a Synagogue for a Workers' Club], 1930. *Bezvirnyk*, № 3, Kharkiv, s. 27. (in Ukrainian).
- Danylchenko, O. P., 1999. Likvidatsiia nepysemnosti sered natsionalnykh menshostei pivdnia Ukrainy v 20-kh rr. XX st. [Elimination of Illiteracy among the National Minorities of Southern Ukraine in the 1920s], *Ukrainskiy istorychny zhurnal*, № 3, Kyiv, s. 74-88. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti [The Central Archive of Kherson Region].
- Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [The Central Archive of Odesa Region].
- Fesenko, I., 1930. Kolyshni popy pro sebe ta pro relihiu [Former Priests about Themselves and Religion], *Bezvirnyk*, № 5, Kharkiv, s. 21-25. (in Ukrainian).
- Golbert, K., 1926. Predvaritelnyye itogi vyborochnogo obsledovaniya religioznogo dvizheniya na Ukraine [Preliminary Results of a Sample Survey of the Religious Movement in Ukraine], *Administrativnyi visnik*, № 2-3, Kharkiv, s. 16-19. (in Russian).
- Hanzulenko, V. P., 2011. Dynamika chyselnosti hromad Rymo-katolytskoi tserkvy na Pivdni Ukrainy v 20 – 30-ti rr. XX st. [Dynamics of the Tumber of Communities of the Roman Catholic Church in the South of Ukraine in the 20 – 30's of the twentieth century], *Humanitarnyi zhurnal*, № 1-2, Dnipropetrovsk, s. 68-75. (in Ukrainian).
- Ihnatiuk, D., 1928. Do kharakterystyky relihiinykh rukhiv na Ukraini (prodovzhennia) [On the Characteristics of Religious Movements in Ukraine (Continued)], *Bezvirnyk*, № 2, Kharkiv, s. 67-73. (in Ukrainian).
- Ihnatusha, A., 1999. Katolytska tserkva na pivdni Ukrainy v 1920 – 1930-kh rr. [The Catholic Church in Southern Ukraine in the 1920s and 1930s], *Istoriia religii v Ukraini. Materialy IX mizhnarodnoi konferentsii 11-13 travnia 1999 roku, Knyha I*, Lviv: «Lohos», s. 142-144. (in Ukrainian).
- Ihnatusha O. M., 2009. Osoblyvosti antytserkovnoi borotby na Pivdni Ukrainy u 20 – 30-kh rr. XX st. [Features of the Anti-church Struggle in the South of Ukraine in the 20s – 30s of the XX Century], *Istoriia religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk, Knyha I*, Lviv: «Lohos», s. 806-812. (in Ukrainian).
- Kostenko, H., 1997. Relihiina karta Donetskoi oblasti: istoriia i suchasnist [Religious Map of Donetsk region: History and Modernity], *Skhid*, № 9-10, Donetsk, s. 42. (in Ukrainian).
- Kovalchuk, Ya., 1931. *Staroviry [Old Believers]*, Kharkiv: «Proletar», 76 s. (in Ukrainian).
- Kozerod, O. V., 2003. *Yevrei Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky: 1921 – 1929 rr. [Jews of Ukraine in the Period of the New Economic Policy: 1921 – 1929]*, Kyiv: SPD Savchyna, 313 s. (in Ukrainian).
- Liubynskiy, Yu., 1926. Mova tsyfr i faktiv. (Suchasnyi stan relihiinoho rukhu) [The Language of Numbers and Facts. (Current State of the Religious Movement)], *Administrativnyi visnyk*, № 8, Kharkiv, s. 11-12. (in Ukrainian).
- Lukovenko I., 2010. Iudaizm v Donbasi: doradianski, radianski ta postradianski realii, Derzhava i tserkva v novitnii istorii Ukrainy [Judaism in Donbass: pre-Soviet, Soviet and post-Soviet Realities], *Zbirnyk statei za materialamy III Mizhnarodnoi naukovo konferentsii «Derzhava i tserkva v Ukraini za radianskoi doby» (15-16 zhovtnia 2009 roku)*, Poltava: PNPU, s. 170-175. (in Ukrainian).
- Manuylova, D. E., 1978. *Tserkov kak sotsialnyy institut [The Church as a Social Institution]*, Moskva: «Znaniye», 64 s. (in Russian).

Orlyanskiy, V. S., 1999. *Materialy k istorii evreyskoy obshchiny Aleksandrovsk (Zaporozhye)*. Vyp. 3. 1921 – iyun 1941 g. [Materials for the History of the Jewish Community of Aleksandrovsk (Zaporozhzhia), Vol. 3. 1921 - June 1941], Zaporozhye: «ETTA-PRESS», 102 s. (in Russian).

Ostasheva, N. V., 1998. *Na perelome epokh... Mennonitskoye soobshchestvo Ukrainy v 1914 – 1931 gg.* [At the Turn of the Eras... The Mennonite Community of Ukraine in 1914 – 1931], Moskva: Gotika. (in Russian), 256 s.

Rubleva, N. S., 2000. Osobennosti sushchestvovaniya nemetskoy katolicheskoy obshchnosti v USSR (1920 – 1930-e gg.) [Features of the Existence of the German Catholic Community in the Ukrainian SSR (1920s – 1930s)], *Nemtsy Rossii i SSSR. 1901 – 1941 gg.: Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*, Moskva: Gotika. s. 343-351. (in Russian).

Spilka bezvirnykiv (materialy z pytan orhanizatsii ta roboty spilky) [Union of Unbelievers (Materials on the Organization and Work of the Union)], 1928. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 104 s. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Cupreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].

SUMMARY
NUMBER AND COMPOSITION OF RELIGIOUS COMMUNITIES
OF NATIONAL MINORITIES OF THE USSR (1920s)

Stepan Svystovych

Head of the Department of World History and International Relations,
doctor of Historical Sciences, Professor of
Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn

Mykhailo Zholob

PhD (History), Docent in the Department of History and Archeology of the Slavs, National Pedagogical
Dragomanov University, Kyiv

The proposed article examines the dynamics of the number and composition of religious communities of national minorities in sub-Soviet Ukraine in the 1920s. Despite the partial reliability of statistics on the registration of religious communities, it was established that during the 1920s the number of religious communities of national minorities decreased, but not catastrophically. Indicators of the number of members in national religious communities of different denominations at the end of the 20s of the twentieth century also fell. The number of believers in Mennonite communities has decreased significantly due to the process of their mass emigration. The number of members in the communities of Old Believers significantly reduced. In some cases, this tendency seems to have been due not only to the negligence of the registrars of religious associations, who considered only the founders of the community, but also to the reluctance of believers to provide information about their affiliation because of known attitude of the Bolsheviks to religion and church. Female ethnic minorities predominated in the different numbers of members of religious communities. The exceptions were Jewish communities, where the majority was men. In addition, the religious communities formed by the Jews, as well as in part the Russian Old Believers, included a fairly small number of young people. The age division of members of Polish and German religious communities of different cults was relatively even. The largest number of literate believers belonged to the Protestant denominations. Understanding that the property status of members of religious communities depended on their place of residence and the successful application of professional skills did not prevent Bolshevik propagandists from cynically discrediting believers, primarily Jews and Germans, by focusing public attention on their ownership of considerable quantity of material goods.

Keywords: Ukraine, national minorities, number of religious communities, quantitative composition of religious communities, social composition of religious communities, gender composition of associations of believers, Soviet authorities.